

enige maanden later niet meer te krijgen zou zijn, behalve natuurlijk op de zwarte markt. Wij gingen ook vaak naar de Reeuwijkse plassen, die een ideaal schaatsgebied vormden.

En zo gingen we het jaar 1941 in, niet vermoedend dat dit korte intermezzo van leren en pret op de schaats zo abrupt en wreed zou worden verstoord.

Het jaar 1941 leeft nog steeds in mijn geheugen als het jaar van de Februari-staking en Mauthausen. De Februari-staking brak uit nadat de NSB – de Nederlandse Nazi partij – relletjes in de Jodenhoek van Amsterdam provokeerde, waarbij een van hun voormannen, een zekere Koot, om het leven kwam. Vooral de havenarbeiders zetten hun sympathie voor de vervolgte joodse stadsgenoten in een algemene staking om. Als represaillemaatregel pakten de Duitsers honderden jonge joodse mannen op, die allen naar Mauthausen werden gestuurd. Enkele weken na hun deportatie ontvingen hun familieleden in Amsterdam berichten dat hun geliefden waren omgekomen. In de loop van hetzelfde jaar vonden nog vier keer deportaties naar Mauthausen plaats: in juni was Amsterdam weer aan de beurt, in september Enschede, in oktober de Achterhoek, en in november Arnhem. Meer dan 900 jonge joodse mannen kwamen dat jaar in Mauthausen om; later zou blijken dat ze allemaal in de daar aanwezige steengroeve werden vermoord.

Al deze acties waren een teken aan de wand en hadden een grote invloed op ons dagelijkse leven in Gouda. Iedere avond werd de brug opgehaald, zodat geen ongenode gasten ons erf konden betreden. Op dagen dat hardnekkige geruchten de ronde deden dat

Duitse acties op komst waren, werd bovendien een bordje met de waarschuwing 'Dysenterie' opgehangen. Het ging zelfs zover dat verschillende malen een aantal van de farmbewoners met zogenaamde besmettelijke ziekten in het St.-Jozefpaviljoen werd opgenomen – dit alles met de volledige medewerking van de directie van het ziekenhuis. Zelf heb ik mij bij een van deze gelegenheden in een meubelzaak aan de Oost Haven verstoopt, waar ik bleef tot het gevaar geweken was.

Valse geruchten waren onze dagelijkse kost, en nadat het in de loop van 1941 doodsberichten uit Mauthausen bleef regenen, verdween de betrekkelijk ontspannen stemming van het najaar 1940. Daar kwam nog bij dat de anti-joodse maatregelen met de maand toenamen. In april 1941 werden joden verboden hotels, restaurants, bioscopen, bibliotheken en zwembaden te betreden, en in dezelfde maand kwam de verordening dat alle radio's ingeleverd moesten worden. In mei mochten joden niet meer naar zee, terwijl het betreden van parken en andere openbare gelegenheden ten strengste werd verboden. Wie deze verboden overtreed kon de doodstraf verwachten, in de vorm van deportatie naar het oosten: medio 1941 wist iedere jood in Nederland wat Mauthausen in feite betekende.

Desondanks was ons leven niet alleen maar narigheid en spanning. We leefden in een gemeenschap en we hadden elkaar, en vooral de houding van Shoshanna maakte duidelijk dat ze er niet aan dacht onze groep als vee naar het slachthuis te laten brengen. Eind 1941 begon ze contacten te leggen met de illegaliteit, met het doel onze groep in een later stadium te laten onderduiken. Joachiem Simon, beter bekend als

'Schuschu', bezocht ons diverse keren en hij had lange gesprekken met Shoshanna. Schuschu was afkomstig uit Duitsland, en hij was een van de leiders van de 'Hechaloets-beweging', de organisatie van niet-religieuze pioniers in opleiding voor Palestina. Hij was eind 1941-begin 1942 al actief in de ondergrondse en zou later daarvoor met zijn leven betalen. We twijfelden er niet aan dat deze gesprekken tussen Shoshanna en Schuschu veel met de latere onderduik van onze Goudse groep te maken hadden.

Midden 1941 gebeurde er iets dat zó bijzonder was en zó weinig in het beeld van onze grauwe wereld paste, dat ik het beter een 'sprookje' zou kunnen noemen.

Margith Wolf-Lichtenstein, afkomstig uit Oostenrijk, die als hoofd van de huishouding op de farm werkte, trouwde met de handschoen omdat haar verloofde in Haifa woonde. Via internationale instanties ontving ze alle officiële paperassen en visa, dank zij welke ze Nederland kon verlaten om via de Balkan naar Palestina te reizen. Het afscheid van haar zal ik nooit vergeten. Het was alsof een sprookjesfiguur ons ging verlaten in plaats van een menselijk wezen. Manfred gaf haar brieven mee voor zijn broer in Nahariya, en al de bewoners van de farm wuifden haar uit, sommigen met tranen in de ogen. Naar mijn beste weten zijn gebeurtenissen als deze in de bezettingstijd zelden of nooit voorgekomen.

Maar ook een van *mijn* dromen ging eindelijk in vervulling, toen ik de eerste keer met een volgeladen schuit naar de groenteveiling mocht. Al eerder was ik als hulp en manusje van alles mee geweest om wat ervaring op te doen, maar deze keer was het menens en

ging ik alleen. Deze toer voltrok zich met behulp van een 'vaarboom', een lange stok waarmee de boot in beweging werd gebracht. Dit gebeurde door het einde van de boom haaks in de voorplecht van de boot te steken, terwijl ik langs de kant van de sloot lopend het vaartuig voortduwde. Maar bij bepaalde gedeelten van het traject ging dat niet, zodat ik met een handige manoeuvre met boom en al op de boot moest springen om zo bomend verder te varen. Het moeilijkste gedeelte van deze vaarten was het passeren van de vele bruggen, vooral wanneer ik de boot van de kant voortduwde. Behendig sprong ik dan op de boot, om meteen na de doorvaart weer terug naar de wal te springen.

Op de veiling gearriveerd, laadde ik de kisten met groente en fruit uit en diende ik de vrachtbrieven in. Daarna laadde ik weer lege kisten op, en met opgeruimd gemoed, en een zucht van verlichting, kon ik aan de terugvaart beginnen. Het was wel een hele opluchting toen ik de eerste expeditie zonder kleerscheuren en zonder in de sloot te zijn gevallen had volbracht.

Eén van de zwaarste werkzaamheden in Gouda, en zeer zeker de smerigste, was het baggeren in de sloten rondom ons bedrijf. Alle jongens kregen hun beurt, en ik moet bekennen dat ik persoonlijk er eigenlijk niets op tegen had. We trokken onze oudste werkkleren aan, en vanzelfsprekend droegen we waterdichte laarzen. Wij waren uitgerust met een lange stok waaraan een rond net verbonden was, en zo baggerden we de modder uit de bodem van de sloot. Zodra de boot vol was, voeren we naar het achterste gedeelte van ons terrein, waar de inhoud met een houten schop, ook wel 'bats' geheten, werd gelost. De geloste modder beschikte over uitstekende eigenschappen en werd later

als humus gebruikt.

Vraag niet hoe we er na een dag baggeren uitzagen: Zwarte Piet was er niets bij! Onze kleren zaten onder de modder en onze gezichten waren onherkenbaar. Gelukkig dat het douchehok van de jongens buitenshuis was, zodat we het woongedeelte niet hoefden te betreden.

In datzelfde jaar 1941 kregen we, terwijl ik met baggeren bezig was, bezoek van een vriend waarmee ik enkele jaren de schoolbanken had gedeeld. Hij kwam samen met zijn ouders, en Manfred liet hun het bedrijf zien. Zodra ze mijn modderige voorkomen zag, was de eerste vraag van zijn moeder: 'Moet onze zoon straks óók datzelfde vieze werk doen?' Het antwoord was bevestigend, waarna de ouders besloten dat de farm niet de meest geschikte plaats voor hem was, en hij kreeg geen toestemming zich bij ons te voegen. Het tragische is dat deze hele familie werd gedeporteerd en niemand van hen is teruggekomen, terwijl wij in Gouda later onderdoken en het merendeel van de chaweriem de oorlog overleefde. En dat alles vanwege een ontoonbaar, modderig gezicht!

Het jaar 1941 eindigde met een even strenge winter als de voorafgaande. Maar we hadden minder zin in vertier en ontspanning, en ook de schaatsen werden daarom veel minder vaak ondergebonden. De spanning steeg zienderogen en tijdens de eerste maanden van 1942 werd het duidelijker dat er een catastrofe voor de deur stond.

Het regende nieuwe anti-joodse maatregelen. Onze ouders moesten hun bezittingen laten registreren en hun sieraden inleveren. Joden moesten hun fietsen afgeven en ze mochten niet meer van de ene plaats

Met groente naar de veiling. Het hanteren van de vaarboom vereist aanzienlijke behendigheid

De beruchte Jodenster

naar de andere reizen zonder een speciale vergunning. Niet-joden mochten niet meer bij joden werken, terwijl wij alleen nog maar in joodse winkels mochten kopen. Met de verordening, ten slotte, dat joden tussen acht uur 's avonds en zes uur 's ochtends hun huizen niet meer mochten verlaten, werd ons ook ons laatste restje vrijheid benomen. Deze laatste maatregel was ongetwijfeld de voorbode van de deportaties die een paar maanden later zouden volgen. Wij werden in onze eigen huizen opgesloten: de prooi moest maar geduldig op zijn beulen wachten.

De klap op de vuurpijl kwam in mei 1942, toen wij werden gedwongen de gele Jodenster, in de vorm van een Davidsster, op onze kleren te naaien. Het niet nakomen van deze middeleeuwse verordening kon onze dood betekenen.

We probeerden met deze strafmaatregelen zo goed en zo kwaad als het ging te leven. De fiets die ik mee naar Gouda had genomen, verborg ik bij Jan Blom, een van de met ons bevriende tuinders, wiens bedrijf niet ver van de farm verwijderd was. Na acht uur 's avonds durfden we ons niet meer buiten te vertonen; ook al wemelde het niet van NSB-ers, weigerden wij het risico te nemen.

De eerste dag dat we ons met de Davidsster vertoonden was wel een vertoning. Veel mensen groetten ons heel eerbiedig, sommigen namen zelfs hun hoeden voor ons af! Wat ons wel bezighield, was de vraag of we in ons eigen bedrijf ook met een ster moesten rondlopen. Er werd besloten dat niet te doen – dus onze werkkleren werden van deze plaag gevrijwaard.

Gouda was maar een klein stadje met weinig joodse inwoners, en vanzelfsprekend was het voor ons van

het grootste belang om aan de weet te komen wat zich in Amsterdam afspeelde. Tenslotte bevond zich daar de Joodse Raad met al zijn nevenorganisaties, en werden daar de belangrijke besluiten genomen. Onze informatiebron was mijn vader, die iedere week een uitvoerige brief met al het laatste nieuws schreef, en zo waren we wat berichtgeving betreft minder afhankelijk van het *Joodse Weekblad*, dat een gecensureerd en gecontroleerd krantje was. Iedere Sjabbatmorgen ontving ik een brief, en vaak werd die aan tafel voorgelezen. Vader ontving zijn informatie in de fabriek aan de Tolstraat, waar hij al meer dan veertig jaar werkzaam was. De directeur, zijn neef Bram Asscher, stond samen met David Cohen aan het hoofd van de Joodse Raad, en dus waren dat inlichtingen uit eerste hand.

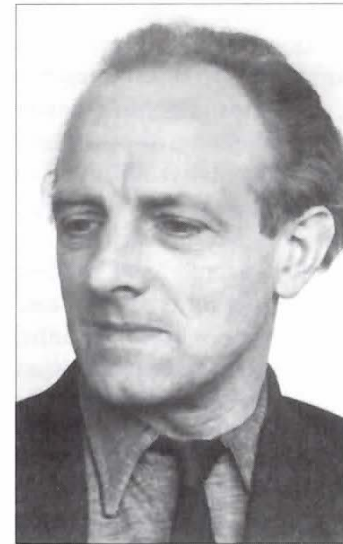
Vanaf juli 1942 werd zijn berichtgeving steeds somberder, en het werd van week tot week duidelijker dat de Duitsers niet langer in het wilde weg toesloegen, maar begonnen waren met de definitieve en systematische opruiming van het Nederlandse Jodendom. Dit gebeurde in de vorm van oproepen, op grond waarvan de betrokkenen zich op een bepaald uur en op een bepaalde datum op het Centraal Station, het Muiderpoort Station of de Polderweg moesten melden op doorreis naar Duitsland, waar ze zogenaamd 'arbeidsdienst' zouden moeten verrichten. In feite vertrokken men naar Westerbork, en in plaats van de arbeidsdienst in Duitsland was de eindbestemming één van de concentratiekampen in het Oosten, waar meestal de gaskamers op hen wachtten.

In het begin kregen de slachtoffers oproepen aan huis om zich met een rugzak of koffertje op de plaats van vertrek te melden. Maar al gauw merkten de be-

zeters dat van de bijvoorbeeld 1000 opgeroepen er maar 700 verschenen, en op dat moment namen ze opnieuw hun toevlucht tot het reeds eerder bij de Mauthausen-deportaties toegepaste systeem: de razzia. Overvalauto's verschenen – meestal in de avonduren – in de wijken waar veel joden woonden, en zonder pardon werden de mensen uit hun huizen gesleept. De grote jacht was begonnen: geen van ons was zijn leven meer zeker, en in plaats van gelijkberechtigde burgers van de Nederlandse staat werden we paria's. Het woord 'oproep' kreeg een magische klank en werd het gesprek van de dag. In plaats van 'Goede morgen' of 'Hoe gaat het er mee', was de meest gehoorde vraag: 'Heb je al een oproep ontvangen?'

In augustus werd mijn broer Elie gedurende een razzia in de straten van Amsterdam opgepakt, en hij had zelfs niet het 'privilege' een rugzak mee te mogen nemen! Gelukkig werd hij niet meteen naar het Oosten verbannen en was hij nog in Westerbork toen in juni 1943 ook de rest van de familie daarheen werd gedeporteerd. Mijn ouders stuurden hem kleren, toiletartikelen, gebedsriemen en dergelijke, en later ook pakjes met levensmiddelen en boeken.

In diezelfde maand gebeurde iets wat grote invloed op de toekomst van onze Goudse groep zou hebben. De veel grotere *hachshara*-groep van Loosdrecht, achtenveertig jongeren van onze leeftijd, waarvan de meesten vluchtelingen uit Duitsland waren, dook binnen drie dagen onder. Deze onderduik was op korte termijn georganiseerd door Schuschu Simon en Joop Westerweel, een leraar aan de Kees Boekeschool in Bilthoven, socialist en een voormalige principiële dienstweige-

*Joop Westerweel (1899-1944)
Onze vrijheid kostte hem het leven*

raar. Uiteindelijk zouden beiden hun ondergrondse werk met hun leven betalen. En doordat alles zo snel mogelijk moest gebeuren en lang niet alle onderduikplaatsen veilig waren, werden veertien chaweriem gepakt, die helaas de oorlog niet hebben overleefd.

Rond dezelfde tijd ging de Joodse Raad ertoe over aan sommige geprivilegieerden een speciaal stempel in het persoonsbewijs te zetten dat al snel als de 'Sperr' bekend stond. Dit stempel hield in dat de bezitter voorlopig van deportatie was vrijgesteld. De tekst luidde: *Inhaber dieses Ausweises ist bis auf weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt* (zie blz. 103). Dit stempel werd verleend aan alle mogelijke functionarissen, zoals pas-

torale werkers, verplegend personeel, mensen die belangrijk werk voor de economie en de Duitse oorlogsinspanning deden, diamantairs, personeel van de Joodse Raad, enzovoort. De *Sperr* werd gedurende die zenuwslopende dagen van deportaties en *razzia's* het meest begeerde object ter wereld. In feite was het een uitstel van executie, maar op dat moment wist men dat nog niet, alhoewel men het wel vreesde.

In Gouda hadden enkelen een dergelijk stempel weten te krijgen, maar ondanks alle bemoeiingen van de Littens slaagden deze er niet in er ook voor de rest van de chaweriem een te bemachtigen. Vooral deze drie factoren – de plotselinge onderduik van Loosdrecht, de labiele toestand van de niet '*gesperrde*' chaweriem en de onzekere positie van de nog resterende kleine joodse gemeentes in de provincie – intensiveerde de voorbereidingen van Shoshanna voor de komende onderduik.

Om de risico's te verkleinen werd besloten een aantal '*gesperrden*' tijdelijk naar Amsterdam te laten verhuizen, terwijl voor de rest naar onderduikplaatsen werd gezocht. Na gesprekken met een aantal ouders en familieleden kwam vast te staan dat onder andere Heini Friedman en ik in november naar Amsterdam zouden vertrekken, en dat Heini bij ons thuis zou komen wonen. Dit na afspraak met Heini's oom, dr. Taubus, een bekende persoonlijkheid in de joodse gemeente van Amsterdam. Maar er werd ons tevens beloofd dat de onderduikvoorbereidingen ook voor ons zouden blijven gelden en dat wij te zijner tijd tegelijk met de rest van de Goudse jeugdfarm zouden verdwijnen.

In het najaar van 1942, ongeveer een maand vóór

mijn vertrek naar Amsterdam, gebeurde er iets in onze familie dat maar al te duidelijk de lage en beestachtige methodes van de Duitsers aan het licht bracht. Na acht uur 's avonds werd plotseling aangebeld, en tot grote schrik van mijn ouders en mijn pleegzusje Friedchen die ook thuis was, kwamen de Duitsers om mijn jongste zus Ro, veertien jaar oud, mee te nemen voor de '*Arbeitseinsatz in Deutschland*'. De consternatie was groot, en geen smeekbedes van mijn ouders konden iets aan het besluit veranderen – ook niet het argument dat zij een vrijstelling hadden. Met de altijd gereedstaande rugzak op haar rug vertrok zij naar de Hollandse Schouwburg in de Plantage-Middenlaan, de verzamelplaats voor alle gedeporteerden op weg naar Westerbork en het verre, dreigende en onbekende Oosten. Wat moet er die avond in mijn ouders zijn omgegaan toen ze naar buiten keken en hun jongste dochter, alleen en verlaten, in een Duitse overvalwagen zagen stappen! Later zou blijken dat meer jonge jongens en meisjes van dezelfde leeftijd als Ro werden opgehaald, omdat de Duitsers er op rekenden dat dan de rest van de familie wel vrijwillig zou meegaan. En inderdaad is dat diverse keren gebeurd. Onze ouders gingen niet mee, vanwege hun *Sperr*, en omdat ze op de goede relaties met de leiding van de Joodse Raad rekenden. Gelukkig hielpen die en kwam Ro de volgende ochtend ongedeerd weer terug.

Na een verblijf van meer dan drie jaren in Gouda, een periode waarop ik alleen maar met veel voldoening kan terugkijken, braken de twee laatste maanden daar aan. Eigenlijk wilde ik helemaal niet weg en zag ik geweldig tegen de terugkeer naar Amsterdam op. De

overgang van een gemeenschapsleven met vrienden en leeftijdsgenoten in het nog tamelijk rustige en provinciale Gouda naar het joodse Amsterdam, dat in angst en paniek leefde, schrikte me af. Maar ik wist dat er geen andere uitweg bestond, en ik vertrouwde op de belofte dat bij de onderduik in een later stadium Heini en ik van de partij zouden zijn.

Nadat reisvergunningen waren aangevraagd en ontvangen, en nadat wij van enkele vrienden in Gouda afscheid hadden genomen, vertrokken we midden november naar Amsterdam. Shoshanna bracht ons naar het station en het afscheid was vooral zo moeilijk omdat in die drie jaren een hechte vriendschap was ontstaan.

Het reizen in die tijd viel lang niet mee. Heini en ik zaten in de trein met onze sterren op, aangestaard door de vaak nieuwsgierige gezichten van de andere reizigers. Een belangrijke en leerrijke periode in ons leven was met deze reis van Gouda naar Amsterdam afgesloten.

Hoofdstuk VI

VIJF BEWOGEN MAANDEN IN AMSTERDAM (NOVEMBER 1942 – MEI 1943)

'Angst, valstrik en val' (Jesaja 24:17)

Zowel voor Heini als voor mij was de overgang naar Amsterdam niet al te eenvoudig en het kostte de nodige tijd voor wij aan de nieuwe omstandigheden waren gewend. Wat ons vooral bezighield was zo snel mogelijk een werkkring te vinden. Het bracht in die dagen de grootste gevaren met zich mee werkeloos en doelloos rond te lopen. Hoewel we beiden *'gesperrt'* waren, was deze *Sperr* maar voor een bepaalde bezigheid gegeven. Het originele persoonsbewijs uit die tijd is nog steeds in mijn bezit en zo lees ik daar: *'Groentenkweker'* en *'Voorwerker tuinbouw'*. Het liefste wilde ik weer in de tuinbouw gaan werken, maar op dat moment was dat uitgesloten.

Enige woorden nog over dat persoonsbewijs dat voor me ligt en zo veel herinneringen bij mij oproept. De titel luidt: *'Departement van Binnenlandsche Zaken'*, en daaronder het wapen van de Nederlandse Staat: twee leeuwen, de kroon van het Koninkrijk met het onderschrift *'Je maintiendrai'*. En wat prijkt naast dit zo bekende wapen, dat altijd een waarborg was voor vrijheid en democratie? Een grote, dikke, zwarte **'J'**! Wat een aanfluiting! Overigens moeten de Duitse heersers wel heel optimistisch zijn geweest, want het document werd 18 augustus 1941 uitgegeven en was

vijf jaar geldig – dat wil zeggen tot vijftien maanden na hun nederlaag! In het vakje naast de twee leeuwen staat het 'Sperr'-stempel waar zoveel joden – meestal tevergeefs – naar verlangden, en daaronder de handtekening van 'Der Befehlshaber des Sicherheitspolizei und des S.D.' en een hakenkruis. En dan naast de verplichte foto een tweede grote 'J'! Hadden ze toen misschien leesproblemen of moeilijkheden met hun ogen?

Omdat werken in de tuinbouw binnen de grenzen van Amsterdam een uitgesloten zaak was, zochten we naar een andere werkring. Speciaal aan één beroep was een nijpend gebrek: dat van dienstmeisje. Al een jaar eerder, in oktober 1949, hadden de Duitsers besloten dat het niet-joden ten strengste was verboden bij joden te werken. Sindsdien waren ontelbare joodse huisgezinnen van huishoudelijke hulp verstoken.

Het was dus voor Heini en mij een klein kunstje om een nieuwe carrière te beginnen, namelijk van 'dienstmeisje' – of beter gezegd 'dienstboy' – bij een joodse familie. Werk krijgen was geen probleem: de gegadigden stonden letterlijk en figuurlijk in de rij, maar ik beperkte mij tot drie families waar ik één keer per week ging werken.

Ik herinner mij nog heel goed de familie Duizend in de Grensstraat, hartelijke mensen en familie van mijn vader, met wie ik prima kon opschieten. Het enige probleem was dat mevrouw Duizend de vrouwelijke personificatie was van 'Jantje secuur'. Na afloop van mijn werk liep ze de trappen met me af, en hier en daar stak ze haar vinger in een paar hoeken. Natuurlijk werd af en toe wel wat stof gevonden en dan volgde altijd een vriendschappelijke, maar niettemin serieus bedoelde reprimande. Erg wild van dit werk was ik niet, maar

Het Nederlandse persoonsbewijs met de 'J', mijn 'Sperr'-stempel en de vermelding van mijn beroep: 'Groentekweker' en 'Voorwerker landbouw'.

de paar centen die ik verdiende waren een welkome aanvulling op moeder's beperkte huishoudgeld.

Deze bezigheid als 'huisboy' was niet in overeenstemming met het *Sperr*-stempel in mijn persoonsbewijs, zodat ik bleef uitkijken naar een essentiële werkkring. Enkele weken later, midden december, vond ik die in de Joodse Invalide. Na een onderhoud met de directeur dr. Buzaglo, werd besloten dat ik als liftboy zou beginnen. Dit geestdodende werk verrichtte ik enige weken en hoewel het niet bepaald aan mijn verwachtingen beantwoordde, vervulde ik mijn taak naar beste weten. Ontelbare keren zoefde ik van beneden naar boven en vice versa, hielp oudjes en zieken met hun rolstoelen, en sleepte met koffers en linnengoed totdat ik 's avonds geen benen meer over had. Geen wonder dat ik al snel naar iets produktievers en interessanter verlangde, en dus stelde ik dr. Buzaglo voor de afdelingen wat op te vrolijken met planten en bloemen. Bij mijn bezoeken aan enkele verpleegden, waaronder een zuster van mijn vader, was het mij opgevallen dat het gebrek aan wat fleurigs en kleurigs de toch al gedeprimeerde stemming versterkte.

Dr. Buzaglo nam mijn voorstel met beide handen aan, en nadat hij me van een ruim budget had voorzien, begon ik meteen met mijn nieuwe taak. Ik bracht geregelde bezoeken aan de bloemenmarkt bij het Singel, en aangezien wij joden geen gebruik mochten maken van het openbaar vervoer, sleepte ik al mijn aankopen zelf naar het Weesperplein waar de Joodse Invalide zich bevond. Langzaam maar zeker kregen de afdelingen een andere aanblik, en veel verpleegden uitten hun voldoening over deze metamorfose. Maar hun verbeterde stemming heeft helaas niet lang mogen

duren. Enige weken later gebeurde er in een andere ziekeninrichting iets vreselijks, en het bericht daarover verspreidde zich in minder dan geen tijd door het gehele land, zodat het ook de Joodse Invalide bereikte.

Eind januari 1943 werden de patiënten van het 'Apeldoornse Bos', een inrichting waar meer dan duizend joodse geestelijk gehandicapten werden verpleegd, geheel zonder voorafgaande waarschuwing naar het onbekende Oosten gedeporteerd. In totaal werden zo'n vijftienhonderd zielen, waarvan vierhonderd man personeel, via het Apeldoornse station weggevoerd. Slechts een honderdtal verplegers lukte het nog tijdig te ontsnappen, maar ik herinner mij wat een consternatie het bericht veroorzaakte toen het de Joodse Invalide bereikte. De mensen die nog goed ter been waren bestormden als het ware de directeurskamer, zonder daar natuurlijk de minste troost te kunnen vinden. De conclusie van de meesten was dan ook ongeveer: 'Als zoiets gehandicapten overkomt, zal ons lot dan beter zijn?!'

Gedurende mijn tijd in de Joodse Invalide stond ik ook in geregeld contact met de J.C.B, de Joodse Centrale voor Beroepsopleiding, die in de Hemonylaan was gevestigd. De J.C.B, die in 1940 werd opgericht en onder leiding stond van Ru Cohen en Lex Cohen, hield zich bezig met de beroepsopleiding en de hachshara. Wat de bezetter gelukkig niet wist, was dat de zolder van dit gebouw als centrum diende voor de illegale activiteiten van de Hechalotsbeweging. Diverse keren ontmoette ik daar chaweriem als Kurt Hannemann, Kurt Reilinger en Gideon Drach, die zich onder andere bezighielden met het verzorgen van valse papieren. Er was afgesproken dat Kurt Reilinger te zijner tijd mijn

Nederlandse paspoort zou gaan gebruiken, natuurlijk na de nodige cosmetische veranderingen, en dat ik daarvoor in de plaats een vals persoonsbewijs zou krijgen. Verder werd mij verzocht voor een behoorlijke som geld te zorgen, aangezien het illegale werk en alles wat daarmee samenhang enorme bedragen opslokte.

Een andere reden waarom Heini en ik naar de J.C.B. kwamen, was dat we van Lex Cohen gehoord hadden dat er misschien binnenkort in de buurt van de Zeeburgerdijk een tuinbouwbedrijf zou worden geopend. Gezien ons Goudse verleden, kwamen wij als min of meer de eersten in aanmerking om daar te gaan werken.

Eén van de problemen waarmee wij in onze Amsterdamse tijd te kampen hadden was de vrijetijdsbesteding. Na een dag zwaar werken, waar nog bij kwam dat we heen en terug naar ons werk moesten lopen, bestond er eigenlijk geen enkel vertier. Zwemmen, fietsen, bioscoopbezoek, wandelen in parken – dat alles was voor joden verboden. Een vrije pers bestond niet meer en het enige wat ons werd voorgezet waren gecensureerde kranten, die vol stonden met Duitse successen en overwinningen. We bezaten een distributieradio – tegenwoordig noemen we dit de 'kabel' – waarnaar we evenmin konden luisteren om de reeds genoemde redenen. Wat deden we dan eigenlijk wel in onze vrije tijd?

Op Sjabbat bezochten we de ochtenddiensten die Zichron Ja'akow nog steeds in de Lutmastraat organiseerde, maar het was deprimerend te constateren hoe onze groep van week tot week kleiner werd.

De avonden waren voor ons het ergste. Na acht uur

Kurt Hannemann (1916-1944), een van de leidende chaloetsiem in Nederland. Kurt Reilinger ('Nanno' – 1917-1945). Eén van de hoofdfiguren in onze Franse periode.

*Ernst Hirsch ('Willy') – 1916-1945)
Samen met Kurt vond hij de verbindingen om voor 60 chaveriem de weg naar Spanje vrij te maken.*